

Vol 2 Issue 11 May 2013

Impact Factor : 1.2018 (GISI)

ISSN No :2231-5063

Monthly Multidisciplinary
Research Journal

*Golden Research
Thoughts*

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

IMPACT FACTOR : 0.2105

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2230-7850

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken, Aiken SC 29801	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Kamani Perera Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Department of Chemistry, Lahore University of Management Sciences [PK]
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya [Malaysia]	Catalina Neculai University of Coventry, UK	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Horia Patrascu Spiru Haret University, Bucharest, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pintea, Spiru Haret University, Romania
Anurag Misra DBS College, Kanpur	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Titus Pop	George - Calin SERITAN Postdoctoral Researcher	Nawab Ali Khan College of Business Administration

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University, Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary, Play India Play (Trust),Meerut	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Ph.D , Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra
	Sonal Singh	

**Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net**

श्री संत तुकोबारायांच्या 'अभंगगाथे'तील जीवनाचे तत्त्वज्ञान

कमलाकर कोडिबा राऊत

'ज्ञानसागर', नेताजी कॉलनी, अंबाजोगाई, जि. बीड.

सारांश:

आपल्याला मिळालेला मनुष्यजन्म हे निसर्गाचे अनमोल वरदान आहे. या मनुष्यजन्माचे सार्थक करणे हे मुख्यतः आपल्या विचारांवर व वर्तनव्यवहारावर अवलंबून असते. आपल्या विचारांची जडणघडण होण्यामध्ये आणि 'आतला' आवाज घडविण्यामध्ये संतसाहित्याने मोलाची भूमिका बजावली आहे. संतसाहित्य हे अनेक शतकांपासून मानवाला जीवनसागरात दीपस्तंभाप्रमाणे मार्ग दाखवित आले आहे.

प्रस्तावना :-

संतसाहित्याचा विचार करताना आपल्या डोळ्यांसमोर प्रामुख्याने उभी राहते श्री संत ज्ञानेश्वरांची 'भावार्थदीपिका' (ज्ञानेश्वरी) आणि श्री संत तुकारामांची 'अभंगगाथा'. तुकोबांची 'अभंगगाथा' ही केवळ संतसाहित्यातील नव्हे, तर एकूणच साहित्यसृष्टीतील मौलिक विचारधन आहे, सांस्कृतिक धन आहे. मराठी भाषा, संस्कृती, अस्मिता, माती यांचे सालंकृत दर्शन तुकोबांच्या गाथेतून घडते. भक्ती आणि काव्य यांच्या तादात्म्यतेची अनुभूती येते. भक्ती, ज्ञान व वैराग्य यांना तुकोबांनी प्रपंच आणि परमार्थात एकरूप करून, बहुजन समाजाला जीवोद्धारार्थाचा मार्ग दाखविला. प्रपंचात राहूनही शुद्ध अंतःकरणाने परमेश्वराची भक्ती करीत नैतिकतेने जीवनव्यवहार केला तर प्रपंचाचे रूपांतर परमार्थात कसे होत राहते, हे तुकोबांनी आपल्या जीवनातून दाखवून दिले. याचे प्रतिबिंब गाथेतील अभंगामध्ये दिसून येते.

अभंगलेखनामागील भूमिका :

वारकरी संप्रदायातील श्रेष्ठ संतकवी, विचारवंत, समाजचिंतक, लोकशिक्षक आणि मानवी जीवनाचे तत्त्वज्ञान सांगणारे थोर तत्त्वज्ञ, भाश्यकार म्हणून जगद्गुरु तुकोबारायांना ओळखले जाते. जनसामान्यांना भक्तीचा मार्ग खुला करणा-या वारकरी संप्रदायरूपी देवालायाचा कळस तुकोबारायांनी चढविला. स्वआचरणातून कर्मप्रधान भक्तिमार्गाची शिकवण देण्याचे, मानवी जीवनाचा गर्भितार्थ, सार्थकता सहजपणे समजावून सांगण्याचे महत्कार्य तुकोबारायांनी उकतीकृती व लेखनातून केले.

आपल्या लेखनामागील, उपदेशामागील भूमिका तुकोबांनी पुढील अभंगांतून स्पष्ट केली आहे :

हितावरी यावें । कोणी बोलिलो या भावें ॥ 1 ॥
नव्हे विनोद उत्तर । केले रंजवाया चार ॥ 2 ॥
केली अटाअटी । अक्षरांची देवासाठी ॥ 3 ॥
तुका म्हणे खिजों । नका जागा येथें निजो ॥ 4 ॥¹

यावरून तुकोबांची या उपदेशामागे लोकरंजनाची भूमिका नसून जनकल्याणाची तळमळ दिसून येते. माझ्या बोलण्याने रागावू नका व उपेक्षा करून निजू नका, तर विचाराने जागे व्हा अन् माझ्या उपदेशाचा विचार करा, असे तुकोबाराय म्हणतात.
तुकोबारायांनी उपदेशामागील भूमिका पुढील अभंगांतूनही मांडली आहे.

बोलावे म्हणून बोलतों उपाय । प्रवाहें जाय गंगाजळ ॥ 1 ॥²

गंगेच्या पाण्याचा प्रवाह स्वाभाविकपणे वाहत असतो, त्यात ज्याला स्नान करावयाचे असेल, तो करील. त्याप्रमाणे कर्तव्यभावनेतून मी हा उपदेश, उपाय सांगत आहे, असे तुकोबाराय म्हणतात.

बोलावें ते आम्हीं आतां अबोलणें । एकाचि वचनें सकळांसि ॥ 1 ॥
मेघवृष्टि कांही न विचारी ठाव । जैसा ज्याचा भाव त्यासी फळें ॥ 2 ॥
तुका म्हणजे नाही समाधानें चाड । आपणहि नाड पुढिलासी ॥ 3 ॥³

आपला उपदेश हा सकळांसाठी आहे, ज्याचा जसा भाव असेल, त्याप्रमाणे त्याला तो फलद्रूप होईल, असे तुकोबाराय म्हणतात.

अभंगातील जीवनाचे तत्त्वज्ञान :

तुकोबारायांच्या सकळ अभंगगाथेचे सूक्ष्म अध्ययन केले असता, जनसामान्यांच्या जीवनोद्धाराची तळमळ, त्यासाठी हरिनामाचे व सदाचाराचे महत्त्व प्रामुख्याने त्यांच्या अभंगांतून प्रतिपादन केल्याचे दिसून येते.

1. क्षणभर आयुष्यातही पुण्यकर्म :

आपल्याला लाभलेला मनुष्यजन्म हे अनमोल वरदान असून, ज्या गोष्टी ज्या स्वरूपात आपण करित राहू तसा त्याचा परिणाम होत जातो, फळ मिळत जाते. शोकाने शोकच वाढेल, तर धैर्यानेच धैर्य वाढेल. गरज पडते तेव्हा ऐनवेळी कोणीही साह्या करित नाही. मनुष्यदेहाला एक क्षणभर आयुष्य लाभले तरी त्या आयुष्यात अनेक पुण्यकर्म करता येऊ शकतात. हे लक्षात घेऊन आपण जीवनाच्या सार्थकतेसाठी प्रयत्न केला पाहिजे. यासाठी तुकाराम महाराज उपदेश करतात :

शोकें शोक वाढे | हिमतीचे धीर गाढे || 1 ||
येथें केलें नव्हें काई | लंडीपण खोटें भाई || 2 ||
करिती होया होय | परी नव्हे कोणी साह्या || 3 ||
तुका म्हणे घडी | साधिलिया एक थोडी || 4 ||⁴

2. स्थितप्रज्ञ वृत्ती, निर्मळ मन :

प्रपंच करताना सर्वसामान्यांची ससेहोलपट होते. होणाऱ्या आघातांमुळे, येणाऱ्या संकटांमुळे आपण हवालदिल होतो. नैराश्याच्या गर्तेत अडकतो. हे असे का घडले ? लोक एवढे निष्ठूर कसे ? इत्यादी प्रश्न सतावत राहतात. तेव्हा आपल्या मनाला तुकोबांचा अभंग संजीवन देऊन जातो :

योगीराज कां रे न राहाती बैसोनी | एकिये आसनीं याचि गुणें || 4 ||
तुका म्हणे मना कां रे विचारुन | होई रे कठिण वजा ऐसें || 5 ||⁵

आपण स्थितप्रज्ञ व्हावे अन् आपले मन वजासारखे कठीण करावे, हा तुकोबांचा उपदेश मनाला उभारी देऊन जातो.

आपले मन, चित हे शुद्ध असले पाहिजे. मनात सकारात्मक विचार, सत्संकल्पच ठेवायला हवेत, कारण त्यानुसार आपले वर्तन घडत असते. जीवनाची सार्थकता असो की आत्मज्ञान, त्यासाठी चित्त शुद्ध असणे गरजेचे ठरते. याबाबत तुकोबाराय सोदाहरण उद्बोधक विचार मांडतात :

नाहीं निर्मळ जीवन | काय करील साबण || 1 ||
तैसे चित्त शुद्ध नाही | तेथें बोध करील काई || 2 ||
वृक्ष न धरी पुष्प फळ | काय करील वसंत काळ || 3 ||
वांझा न होती लेकुरें | काय करावें भ्रतारें || 4 ||⁶

3. अहंकार नको, नम्रता हवी :

शङ्किकारांपैकी अहंकार हा सर्वात मोठा विकार व आपला शत्रू आहे. 'मी' पणातून, अहंकारातून काम, क्रोध, मत्सर इत्यादी विकारांना खतपाणी मिळते. अहंकाराचा वारा आपल्या मनाला स्पर्श करायला नको, अंतस्थ नम्रताच हवी. मोठेपणा, अहंगंड यांमुळे कोणाचे भले झालेले नाही, उलट त्रास सहन करावा लागतो अन् नुकसानही तेवढेच होते. म्हणून तुकोबाराय देवाला 'लहानपण' मागतात व आपल्याला नम्र होण्याचा उपदेश करतात :

लहानपण देगा देवा | मुंगी साखरेचा रवा || 1 ||
ऐरावत रत्न थोर | त्यासी अंकुशाचा मार || 2 ||
ज्याचे अंगी मोठेपण | तया यातना कठीण || 3 ||
तुका म्हणे जाण | व्हावें लहानाहुनि लहान || 4 ||⁷

4. सत्यनिष्ठा व सात्त्विक धैर्य हवे :

संप्रत काळात अनेकदा सत्याची मुस्कटदाबी होताना, सत्यावर अन्याय होताना दिसून येतो. परंतु, शेवटी विजय हा सत्याचाच होतो. सत्यनिष्ठेचे, सात्त्विक धैर्याचे फळ हे उशिरा का होईना मिळतेच. म्हणून सत्य आचरण करावे, देवावर डोळस निष्ठा ठेवावी, कारण यातच आपले सर्व प्रकारचे हित सामावलेले असते. याबाबतचे तुकोबांचे चिंतन आपणांस चिंतनप्रवर्तक व प्रेरणादायी ठरते :

सत्य सत्य देतें फळ | नाहीं लागताचि बळ || 1 ||
ध्यावे देवाचे ते पाय | धीर सकळ उपाय || 2 ||
करावीच चिंता | नाही लागत तत्त्वता || 3 ||
तुका म्हणे भावें | होतें सकळ बरवे || 4 ||⁸

5. चिंतात शांती धारण करा :

प्रत्येकाला सुख, समाधान व शांती हवी आहे, त्यासाठी जो तो धडपडत आहे. भौतिक मोहमयी झगमगाटात व विकारांच्या अधीन झालेल्या जीवाला खरे सुख, आत्मिक समाधान, व असीम शांती कशी मिळणार ? तेव्हा तुकोबांचा अभंग आपणांस योग्य दिशा दाखवून देतो :

सुख देतें शांती । तुका म्हणे धरितां चितीं ॥ 4 ॥⁹

आपण आपल्या चिंतात शांती धारण केली, वृत्ती शांत ठेवली, तरच शांती आपणांस खरे सुख देते हे आपण लक्षात घ्यायला हवे. म्हणून आपण सर्वांनी सदैव शांतीचे सेवन करावे. कल्याणकारक असलेल्या शांतीविशयी जिद्दाळा ठेवावा. याबाबत तुकोबा लिहितात :

भोजन पा शांतीचें । उंच नीच उसाळीं ॥ 1 ॥

जैशी कारंजाची कळा । तो जिद्दाळा स्वहिताचा ॥ 2 ॥¹⁰

6. सारे जग आप्त होते :

सांप्रत काळात अनेकांचे कोणाशी ना कोणाशी भांडण, वैर असल्याचे दिसून येते. अज्ञानातून व अहंकारातून फोफावणारे भांडणतंटे हे वैर-खटले-मारामान्या... असा प्रवास करीत पिढ्यान्पिढ्या बरबाद करीत राहते. कोणकोणाचा कुठे कधी केव्हा घात करील, अशी परिस्थिती निर्माण होते. त्यामुळे आपण शत्रू जरी असला तरी त्याच्याशी नम्रतेने वागावे. सर्वांशी मिळून मिसळून व सामंजस्याने वागावे म्हणजे सारे जग आप्त होते. याबाबत तुकोबाराय उद्बोधक विचारांची मांडणी करतात :

राहे उभा वादावादीं । तरी फंदी सांपडे ॥ 1 ॥

लव्हाळासी कोठें बळ । करिल जळ आपुलें ॥ 2 ॥

कठिणासी बळ जोडा । नम्र पीडा देखेना ॥ 3 ॥

तुका म्हणे सर्वरसीं । मिळें त्यांसीं गोत तें ॥ 4 ॥¹¹

7. परोपकार हेच पुण्य :

आपले कल्याण कशात आहे, अकल्याण कशामुळे होऊ शकते. याचा सारासार विचार महत्त्वाचा ठरतो, सत्य कोणते, असत्य कोणते हे लक्षात घेणे गरजेचे ठरते. कर्मकांडांतून पुण्यप्राप्ती होईल, अशा भ्रामक समजुतीच्या या काळात पाप-पुण्य, सत्य-असत्य नेमके काय आहे, हे समजून घेतले जात नाही, तेव्हा तुकोबांचा अभंग पथदर्शक ठरतो :

पुण्य परोपकार पाप ते परपीडा । आणिक नाही जोडा दुजा यासीं ॥ 1 ॥

सत्य तोचि धर्म असत्य ते अकर्म । आणिक हें वर्म नाहीं दुजें ॥ 2 ॥¹²

म्हणून तनमनधनाने परोपकार करावा, कारण ते खरे पुण्य आहे. दुस-याला दुःख देऊ नये, त्रास देऊ नये. आपल्या उक्तीकृतीतून कोणावर अन्याय तर होत नाही ना, याचा विचार करावा; कारण तसे घडले तर ते पाप ठरते.

दान हे एक सत्कर्म आहे, पुण्य आहे. ज्याला जसे जमेल, घडेल तसे दान करावे. गरजूला योग्य वेळी साह्या लाभल्यामुळे समाधान मिळते, तर दात्याला सत्पात्री दानाचे पुण्य! याबाबतच्या अभंगात तुकोबाराय लिहितात :

आर्त भूतां प्रति । उत्तम योजाव्या त्या शक्ति ॥ 1 ॥

फळ आणि समाधान । तैथें उत्तम कारण ॥ 2 ॥

अल्प तो संतोशी । स्थळीं सांपडे उद्देसी ॥ 3 ॥

सहज संगम । तुका म्हणे तो उत्तम ॥ 4 ॥¹³

म्हणून आपण गरजूंना अन्नदान, वित्तदान, वस्त्रदान, वस्तुदान करावे. श्रमदानास मागेपुढे पाहू नये.

तुका म्हणे कीर्ति वाढे । धर्म गाढे ते ऐसे ॥ 4 ॥¹⁴

तुकाराम महाराज म्हणतात, "देवा दात्याने आपली श्रेष्ठ कीर्ती वाढेल असे दान द्यावे." तुकोबांनी देवाला उद्देशून असे उद्गार काढले असले तरी सध्याच्या काळातील दात्यांनाही हे विचार प्रेरणादायी ठरावेत असे आहेत.

8. सावध राहावे :

वेळ सांगून येत नाही. कधी काय घडेल ते सांगता येत नाही. जेव्हा अचानक संकट येते, तेव्हा फजिती वा नुकसान आपल्या वाट्याला येते. म्हणून जोपर्यंत संकट आलेले नाही तोपर्यंत त्या वेळेबाबत सतर्क राहायला हवे. म्हणून यासंदर्भात तुकोबाराय जाणीव करून देतात :

बरे सावधान । राहावें समय राखोन ॥ 1 ॥

नाहीं सारखिया वेळां । अवघ्या पावतां अवकळा ॥ 2 ॥

लाभ अथवा हानि । थोड्या मध्येच भोवनी ॥ 3 ॥

तुका म्हणे राखा । आपणा नाहीं तोचि वाखा ॥ 4 ॥¹⁵

9. मित्र व शत्रू कोण ?:

सार्वजनिक जीवनात अनेकजण आपले मित्र होतात, तर काहीजण शत्रू होतात. हा माझा मित्र तो माझा शत्रू अशी धारणा होत राहते. परंतु मित्र-शत्रू हे कुठे दडलेले आहेत, हे आपणांस ठाऊक नसते. याबाबत तुकोबाराय सोदाहरण प्रतिपादन करतात :

विंचा पीडी नांगी । ज्याचा दोश त्याचें अंगीं ॥ 1 ॥
केला पाहिजे विचार । मन मित्र दावेदार ॥ 2 ॥
मधुरा उत्तरी । रावां खेळे उरावरीं ॥ 3 ॥
तुका म्हणे रेडा । सुखें जाती ऐशा पीडा ॥ 4 ॥¹⁶

यावरून आपले गुणदोशयुक्त मनच आपला मित्र आहे आणि शत्रू आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे. कर्तव्यनिश्ठा, परोपकार, दातृत्व, सामाजिक बांधिलकी, मानवता इत्यादी मूल्यांची जोपासना केली पाहिजे, तर काम, क्रोध, लोभ, अहंकार इत्यादी विकारांना, स्वभावदोशांना, वर्तनप्रमादांना वेळीच दूर करायला हवे.

10. दुर्जन दूरच बरा :

सज्जनांचा द्वेष करणे, त्यांच्या मार्गात अडथळे आणणे, त्यांच्याविषयी निंदा, अपप्रचार करून त्यांच्या ध्येयाच्या आड येणे यांत दुर्जनांना स्वार्थ असते. असे उद्योग त्यांचे सदैव चालू असतात. दुर्जन सज्जनांशी सलगी करून त्याला आपलेसे करून घेतात. त्याचे सर्व काही ज्ञात करून घेऊन पाताळयंत्री वृत्तीने सज्जनाला त्रास देत राहतात. प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे त्याला संकटात टाकत राहतात. म्हणून तुकोबारायांनी लिहिलेला अमंग सज्जनांना 'जाग' करून जातो :

नेदावी सलगी न करावा संग । करी चित्ता भंग वेळोवेळां ॥ 1 ॥
सर्प शांतिरूप न म्हणावा भला । झोंबे खवळिला तत्काळ तो ॥ 2 ॥
तुका म्हणे दुरी राखावा दुर्जन । करावें वचन न घडे तें ॥ 3 ॥¹⁷

दुर्जनांची कोणती उक्ती वा कृती कोणाचा कधी, कुठे व कसा घात करील सांगता येत नाही. त्यामुळे सर्वसामान्य असो की जीवन्मुक्त ज्ञानी, सर्वांनीच दुर्जनांचा सहवास, संगत टाळावी. आपल्या हिताचा, नीतिचा विचार करून वागले पाहिजे. यासाठी तुकोबा लिहितात :

जीवन्मुक्त ज्ञानी जरी झाले पावन । त्याजावा दुर्जन संग तिहीं ॥ 1 ॥
बहुत अन्न विश मोहरीच्या मानें । अवघेचि तेणें विश होय ॥ 2 ॥
तुका म्हणे जेणें आपुलें स्वहित । तैसी करा नीत विचारुनि ॥ 3 ॥¹⁸

11. अवगुणांमुळे, अज्ञानामुळे फजिती :

सद्गुण हे प्रगतीस पोशक ठरतात, संकटसमयी तारक ठरतात, तर अवगुण हे केव्हाही मारक ठरतात. अवगुणांमुळे फजिती वाटायला येते, त्रास सहन करावा लागतो, नुकसानही संभवते. म्हणून अवगुण आपले पाहावेत, गुण दुसऱ्याचे पाहावेत. यासंदर्भातील तुकोबांचा अमंग बरेच काही सांगून जातो :

अवगुणांचे हाती । आहे अवघीच फजिती ॥ 1 ॥
नाहीं पात्रासवें चाड । प्रमाण तें फिके गोड ॥ 2 ॥
विश तांब्या वाटी । भरली लाऊं नये होटीं ॥ 3 ॥
तुका म्हणे भाव । शुद्ध बरा सोंग वाव ॥ 4 ॥¹⁹

प्रापंचिकांनी सरळपणे संसार करावा. सन्मार्गाने जीवन जगावे. कोणत्याही परिस्थितीत वाकड्या वाटेने जाऊ नये. अवगुणांचा वा वाममार्गाचा अवलंब करू नये. विश हे घातकच असते. तेव्हा वाममार्गाने जाऊन आपली फसगत करवून घेऊ नये. म्हणून याबाबत तुकोबा परखडपणे बजावतात :

मुके भेणें विश देऊं पाहें आतां । आपलाचि घात करूं पाहे ॥ 3 ॥
तुका म्हणे एक चालतील पुढें । तयासी वांकडें जातां ठके ॥ 4 ॥²⁰

अज्ञानात काही वेळेस आनंद वाटत असला तरी अज्ञान हे दुःखाचे मूळ कारण आहे. जीवनाचा खरा अर्थ अज्ञानामुळे लक्षात येत नाही. त्यात पापकर्म भर घालतात. तेव्हा जीवननौका कुठे भरकटत जाते हे कळत देखील नाही. जेव्हा जीवननौका संकटात सापडते, तेव्हा उशीर झालेला असतो. त्यावेळी -

तुका म्हणे कर्म । तुझें कळो नेदी वर्म ॥ 4 ॥²¹

या तुकोबांच्या उक्तीची आठवण होते. पापाची निवृत्ती व शुद्ध ज्ञानाची प्रचिती हवीहवीशी वाटू लागते.

12. निरासक्त जीवन-आत्मसाक्षात्कार :

प्रापंचिक मनुष्य प्रपंचाविषयी, प्रपंचातील व्यक्तींविषयी, व्यक्तिगत गोष्टींविषयी फार आसक्ती बाळगतो. त्यामुळे प्रसंगी वाणीतून व्यर्थ, अनुचित शब्द येतात, क्लेश वाटायला येतो. म्हणून निरासक्त जगावे. 'स्व'ची ओळख, आत्मसाक्षात्कार करून घेऊन समाधान प्राप्त करावे.

परिमित बोलावे. ज्यामुळे क्लेश, त्रास होईल अशी कोणतीही गोष्ट करू नये. म्हणून याबाबतचा तुकोबांचा मार्गदर्शक अभंग विचारात घेणे उपकारक ठरते :

आहार निर्दे न लगे आदर । आपण सादर तेचि होय ॥ 1 ॥
परिमितीवीण बोलणें ते वाया । फार थोडें कायापिंड पीडी ॥ 2 ॥
समाधान त्याचें तोचि एक जाणें । आपुलिये खुणे पावोनियां ॥ 3 ॥
तुका म्हणें होय पीडा तें न करीं । मग राहे परी भलतीये ॥ 4 ॥²²

13. प्रपंच-परमार्थ :

प्रापंचिकांनी प्रपंच करतानाच परमार्थ कसा साधावा, याचे मौलिक मार्गदर्शन तुकोबांनी अनेक अभंगांतून केले आहे. प्रपंच-परमार्थ या दोहोंचा ताळमेळ, समन्वय जुळून येण्यासाठी अन् अनमोल मानवी जीवनाचे सार्थक होण्यासाठी तुकोबांचे अभंग पुनःपुन्हा मनात साठवावे लागतात :

नको सांडूं अन्न नको सेवूं वन । चित्ती नारायण सर्व भोगीं ॥ 1 ॥
मातेचिया खांदी बाळ नेणें सीण । भावना त्या भिन्न मुडाचिया ॥ 2 ॥
नको गुंफो भोगीं नको पडो त्यागीं । लावुनि सरे अंगीं देवाचिया ॥ 3 ॥
तुका म्हणे नको पुसों वेळोवेळां । उपदेश वेगळा उरला नाहीं ॥ 4 ॥²³

प्रापंचिकांनी परमार्थ करण्यासाठी अन्न वर्ज्य करण्याची, वनात राहण्याची गरज नाही. फक्त सर्व भोग भोगताना मनात नारायणाचे चिंतन करावे. विषयाच्या, विकारांच्या अधीन होऊ नये वा कुठला त्याग करू नये. सर्व भोग देवाला अर्पण केले तर ते बाधक होत नाहीत. यापेक्षा निराळा उपदेश करण्याचे उरलेच नाही, असे तुकोबाराय म्हणतात.

14. देव तेथेंचि जाणावा :

सर्वांनाच सुख, समाधान व शांती हवी. त्यासाठी अनेकजण वाटेल ते कर्मकांड करतात. बोकडाचा बळी दिला जातो. पशुहत्या घडते. निरर्थक कर्मकांडांमुळे प्रदूषण वाढते. लाखो रुपयांची उधळपट्टी होते. जन्म-यात्रेच्या ठिकाणी प्रसंगी जीवितहानी होते. अनेक मानसिक, कौटुंबिक, सामाजिक व राष्ट्रीय दुष्परिणाम होतात. कोणत्या तरी महाराजांच्या, साधूंच्या नादी लागून देव शोधण्याचा, सुख, समाधान व शांतीच्या प्राप्तीचा निरर्थक खटाटोप केला जातो. तेव्हा भरकटलेल्या जीवाला तुकोबांच्या अभंगगाथा श्रवणाने ख-या देवदर्शनाची दिशा गवसते :

जे का रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले ॥ 1 ॥
तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥ 2 ॥²⁴

मग असे घडणारे देवदर्शन निश्चितच प्रेरणादायी ठरते. देव चांगुलपणात आहे, सत्कर्मात आहे हे मनाला पटते अन् मन स्वानुभूतीतून 'खरे देवदर्शन' घडते.

अशा रीतीने जगद्गुरू तुकोबारायांनी आपल्या 'अभंगगाथे'तून अनमोल अशा मानवी जीवनाचे तत्त्वज्ञान अतिशय सोप्या, सुबोध भाशेत उलगावून सांगितले आहे. याबरोबरच या मौलिक जन्माचे, जीवनाचे सार्थक कसे करावे हेही त्यांनी समजावून सांगितले आहे.

अभंगगाथेची मौलिकता :

सर्वांसाठी भक्तीमार्ग खुला करण्याचे व जीवनोंदधाराची समयोचित दिशा दाखविण्याचे मोलाचे कार्य वारकरी संप्रदायाने केला आहे. वारकरी संप्रदायाचा चौफेर विस्तार व प्रभावी वाटचाल जी या पाच शतकांमध्ये झालेली दिसून येते, त्यांत तुकोबारायांच्या अतुलनीय जीवनकार्याचा व श्रेष्ठतम 'अभंगगाथे'चा मोलाचा वाटा आहे. विद्वल विद्वल असा गजर करीत प्रतिवर्षी दिंडीत पायी जाणारा भाविक, कष्टकरी, शेतकरी गेल्या पाच शतकांपासून तुकोबारायांचे अभंग आळवीत व 'जगत' आला आहे. कर्मप्रधान भक्तिमार्गाची शिकवण देणाऱ्या तुकोबारायांनी सर्वसामान्यांना, प्रापंचिकांना डोळस जीवनदृष्टी दिली. प्रपंच करतानाच परमार्थ कसा करावा हे याची अचूक दिशा दाखविली.

जीवन म्हणजे काय, जीवन कसे जगावे, जीवन कसे जगू नये व जीवनाचे सार्थक कसे करावे, यांबाबत समग्र विचार, विवेक व प्रेरणा देण्याचे महत्कार्य 'अभंगगाथे'ने पिढ्यान्पिढ्या केले आहे. एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांतील अनेक पुरोगामी चळवळींना तुकोबांच्या 'अभंगगाथे'ने विचारांची शिदोरी व प्रेरणा दिली. तुकोबांची गाथा ही भूतकाळ व वर्तमानकाळांप्रमाणेच भविष्यकाळातही मानवाला जीवनसागरात दीपस्तंभासमान अचूक व योग्य मार्ग दाखविण्याचे मोलाचे कार्य करीत राहणार आहे. कर्तव्यनिष्ठा, परोपकार, करुणा, संवेदनशीलता, समता, सामाजिक बांधिलकी, मानवता, चारित्र्य इत्यादी जीवनमूल्यांची व भारतीय संस्कृतीची जोपासना तुकोबांच्या 'अभंगगाथे'ने मोठ्या प्रमाणात केली असून पुढेही अशी जोपासना निश्चितच घडत राहील असे वाटते; कारण तेवढे नैतिक सामर्थ्य या 'अभंगगाथे'त आहे. मराठी भाषा, अस्मिता व संस्कृती घडविण्यात 'अभंगगाथे'चे योगदान वैशिष्ट्यापूर्ण व महत्त्वपूर्ण ठरले आहे.

तुकोबारायांच्या कार्यकर्तृत्वाचे, 'अभंगगाथे'चे मोल अनेक अभ्यासक, विचारवंत, समीक्षक इत्यादींनी नोंदविले आहे. 'तुकारामांचे अभंग' या डॉ. यशवंत पाठक यांनी संपादित केलेल्या ग्रंथात गुरूदेव रानडे यांचे 'अभंगगाथे' विषयीचे अनुभवाचे बोल उद्धृत केले आहेत :
"रानडेना तुकारामांचे अभंग नित्य पारायणातले वाटतात. या अभंगांवर विचार करता आयुष्य संपेल पण तुकाराम समजेल असे नाही. यासाठी रोज उगवणाऱ्या दिवसात अभंग वाचावे. त्यामुळे खरा परमार्थ म्हणजे काय ते समजते. अंतिम मोलाचे जीवन कोणते व ते कसे जगावे यांची स्पष्ट कल्पना येते. परमार्थाविषयी खरी जिज्ञासा वाटून तो साधण्याच्या प्रयत्नास हे अभंग उपयुक्त ठरतात. हे विवेचन रानडेयांनी 'Mysticism in Maharashtra' या ग्रंथात केले आहे."²⁵

आचार्य विनोबा भावे हे अध्यात्मने परिप्लुत असे व्यक्तिमत्त्व. ज्ञानयोगी, कर्मयोगी विनोबांनी तुकोबांच्या 'अभंगगाथे'विषयी आपली अनुभूती नोंदविली आहे :

"मानसिक संशोधनाचे कामी तुकारामाने मला पुष्कळ मदत केली आहे. माझ्या आईच्या मधुर कंठातून तुकारामांचे अभंग मी ऐकले आहेत. त्यांच्या स्मरणानेही आज माझे डोळे ओले होतात."²⁶

समारोप :

भट्टीतून तावूनसुलाखून निघाल्यानंतरच सोन्याला झळाळी येत असते, त्याप्रमाणेच तुकोबांच्या जीवनातुभूतीतून साकारलेल्या 'अभंगगाथे'ला तेजस्विता प्राप्त झाली आहे. तुकोबांच्या जीवनात व व्यक्तित्वात कर्मप्रधान भक्ती, व्यवहारज्ञान, अध्यात्म, वैराग्य, परोपकारी वृत्ती, सर्वाभूती दयाभाव, नीतिमत्ता इत्यादींचा सुरेख संगम झालेला असून त्यांचे ठळक प्रतिबिंब 'अभंगगाथे'त दिसून येते.

वास्तव व उत्कट जीवनातुभूतीचे नैतिक अधिष्ठान, विवेकनिष्ठा, सर्व जीवनाजाणिवांना साकारणारी, रसपरिपोष करणारी, सरळसोपी सुभाषितवजा भाशाशैली, जनसामान्यांच्या जीवनाद्वाराची आत्यंतिक तळमळ, सुबोध व परखड मांडणी, श्रेष्ठ वाङ्मयीन व उपयोजन मूल्ये यांतून साकार झालेली तुकोबांची 'अभंगगाथा' नितांतसुंदर, अद्वितीय व उपकारक जीवनग्रंथ ठरला आहे. पिढ्यान्पिढ्या मानवाला 'अभंगगाथा' ही जीवनसागरात दीपस्तंभाप्रमाणे प्रकाशाची वाट दाखवीत आली आहे व दाखवीत राहणार आहे.

निष्कर्ष :

1. प्रस्तुत 'अभंगगाथे'त तुकोबांनी जीवनाचे तत्त्वज्ञान साकल्याने व सहजपणे समजावून सांगितल्याचे दिसून येते.
2. प्रस्तुत 'अभंगगाथे'त तुकोबांनी कर्मप्रधान भक्तीची स्वानुभवातील शिकवण दिल्याचे व जीवनाच्या सार्थकतेसाठी सदाचाराचे व हरिनामाचे महत्त्व प्रतिपादन केल्याचे दिसून येते.
3. प्रस्तुत 'अभंगगाथे'त सर्व जीवनाजाणिवांना साकारणारी, रसपरिपोष करणारी, सरळसोपी सुभाषितवजा भाशाशैली उपयोजिल्याचे आणि सुबोध व परखड मांडणी केल्याचे दिसून येते.
4. प्रस्तुत 'अभंगगाथे'त तुकोबांच्या वास्तविक दाहक जीवनाचे प्रतिबिंब पडल्याचे आणि या अभंग लेखनाला तुकोबांचे नैतिक अधिष्ठान लाभल्याचे दिसून येते.
5. प्रस्तुत 'अभंगगाथे'च्या लेखनामागे तुकोबांची सामान्यजनांच्या कल्याणाची आत्यंतिक तळमळ असल्याचे दिसून येते.
6. प्रस्तुत 'अभंगगाथा' गेल्या अनेक पिढ्यांपासून सकळांना जीवनासागरात दीपस्तंभासमान मार्गदर्शक व उपकारक ठरल्याची आणि पुढेही ती अशीच दीपस्तंभाप्रमाणे कार्य करीत राहिल एवढे अंगभूत सामर्थ्य तिच्यात असल्याचे दिसून येते.
7. मराठी भाशा, अस्मिता, संस्कृती व मराठी माणूस घडविण्यामध्ये प्रस्तुत 'अभंगगाथे'ने मोलाचे कार्य केल्याचे दिसून येते.
8. वारकरी संप्रदायाचा चौफेर विस्तार होण्यामध्ये व प्रभावी वाटचालीमध्ये प्रस्तुत 'अभंगगाथे'ने भरीव कार्य केल्याचे दिसून येते.
9. एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांतील अनेक पुरोगामी चळवळींना विचारांची शिदोरी व प्रेरणा देण्याचे कार्य प्रस्तुत 'अभंगगाथे'ने केल्याचे दिसून येते.
10. कर्तव्यनिष्ठा, परोपकार, संवेदनशिलता, करुणा, समता, मानवता, चारित्र्य इत्यादी जीवनमूल्यांची व भारतीय संस्कृतीची जोपासना प्रस्तुत 'अभंगगाथे'ने मोठ्या प्रमाणात केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :

1. संपा. ह.म.प.वै. खंदारकर शंकरमहाराज, श्री तुकाराममहाराज गाथाभाष्य, भाग पहिला, वै. शंकरमहाराज खंदारकर विश्वस्त संस्था, उदगीर, सातवी आवृत्ती, 2009, पृष्ठ क्र. 311, अभंग क्र. 1228.
2. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 344, अभंग क्र. 1375.
3. तत्रैव, भाग दुसरा, पृष्ठ क्र. 52, अभंग क्र. 2418.
4. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 56, अभंग क्र. 215.
5. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 154, अभंग क्र. 628.
6. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 100, अभंग क्र. 403.
7. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 175, अभंग क्र. 714.
8. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 209, अभंग क्र. 825.
9. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 231, अभंग क्र. 914.
10. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 195, अभंग क्र. 785.
11. तत्रैव, भाग दुसरा, पृष्ठ क्र. 170, अभंग क्र. 2936.
12. तत्रैव, भाग दुसरा, पृष्ठ क्र. 16, अभंग क्र. 2269.
13. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 217, अभंग क्र. 858.
14. तत्रैव, भाग दुसरा, पृष्ठ क्र. 54, अभंग क्र. 2430.
15. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 532, अभंग क्र. 2140.
16. तत्रैव, भाग दुसरा, पृष्ठ क्र. 23, अभंग क्र. 2297.
17. तत्रैव, भाग दुसरा, पृष्ठ क्र. 156, अभंग क्र. 2875.
18. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 133, अभंग क्र. 539.
19. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 4, अभंग क्र. 11.
20. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 142, अभंग क्र. 579.
21. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 50, अभंग क्र. 191.
22. तत्रैव, भाग दुसरा, पृष्ठ क्र. 56, अभंग क्र. 2438.
23. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 219, अभंग क्र. 868.
24. तत्रैव, भाग पहिला, पृष्ठ क्र. 54, अभंग क्र. 204.
25. संपा. डॉ. पाठक यशवंत, तुकारामांचे अभंग, साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, 1995, पृष्ठ क्र. 50.
26. तत्रैव.
27. संपा. शिरवळकर धोंडोपंतदादा, कराडकर बंडाबोवा, अभंगगाथा (वै.गंगुकाका शिरवळकर यांचे प्रासादिक वहीप्रमाणे), संत वाङ्मय प्रसारक मंडळ, कराड, 16 जुलै 1997.
28. डॉ. अढाऊ यादव, तुकारामांची जीवनसूत्रे, नचिकेत प्रकाशन, नागपूर, 15 जानेवारी 2011.
29. गवळी विजय, असाध्य ते साध्य, जिजाई प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण, 12 जानेवारी 2009.
30. प्रा. निकम गौतम, संतांचे सामाजिक व धार्मिक विद्रोह, विमलकीर्ती प्रकाशन, चाळीसगाव, द्वितीयावृत्ती, 6 डिसेंबर 2012

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished research paper.Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review of publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- * International Scientific Journal Consortium Scientific
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.net